

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Early history of ethnography and ethnology in the German enlightenment : anthropological discourse in Europe and Asia, 1710-1808

Vermeulen, H.F.

Citation

Vermeulen, H. F. (2008, November 12). *Early history of ethnography and ethnology in the German enlightenment : anthropological discourse in Europe and Asia, 1710-1808*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/13256>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/13256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

Vroege geschiedenis van de etnografie en etnologie in de Duitse Verlichting: Antropologisch discours in Europa en Azië, 1710-1808

Deze dissertatie betreft de vroege ontwikkeling van de etnografie en etnologie, een wetenschap die begint in de achttiende eeuw. Het gaat daarbij niet om etnografische berichten (*ethnographic accounts*), zoals die in talloze reisverslagen en historische of geografische overzichtswerken te vinden zijn, maar om de volkenkunde als nieuwe wetenschappelijke discipline. Deze wetenschap van volken ontstond vanaf ca. 1730 in de werken van Gerhard Friedrich Müller en andere Duitstalige onderzoekers in het Russische Rijk. De historicus en ontdekkingsreiziger Müller ontwikkelde een programma voor etnografisch onderzoek in Siberië en andere delen van Rusland, dat hij in 1740 met de term *Völker-Beschreibung* samenvatte. Dit programma was systematisch en vergelijkend van aard. Het werd door Müller en door hem gestimuleerde onderzoekers als Gmelin, Fischer, Steller en Krasheninnikov in de eerste helft van de achttiende eeuw uitgevoerd. In de tweede helft van de achttiende eeuw droegen Pallas, Lepechin, Falck, Georgi, Gmelin, Güldenstädt en Merck ertoe bij. Vanaf 1771 werd de *Völkerkunde*, aanvankelijk gezien als synoniem met *ethnographia* (1767-75), in het wetenschappelijk debat ingevoerd. Dat gebeurde door de historici August Ludwig Schlözer en Johann Christoph Gatterer, werkzaam aan de Universiteit van Göttingen. In 1783 maakte de Slovaaks/Hongaarse historicus Adam Franz Kollár, hoofd van de *Hofbibliothek* in Wenen, de stap van volkenkunde naar *ethnologia* en definiëerde haar als ‘de studie van volken en naties.’

De begrippen *ethnographia* en *ethnologia* zijn afgeleid van de Griekse woorden *ethnos* (volk), *graphein* (schrijven) en *logos* (kunde). Het gebruik van het Grieks in deze nieuwe termen geeft aan dat de scheppers daarvan wetenschappelijke ambities hadden, omdat in die tijd wetenschappen met aan het Grieks ontleende begrippen moesten worden aangeduid.

Het debat over oorsprong en object van de antropologie, resp. etnologie wordt al sinds 1864 gevoerd. Globaal gezien zijn er twee visies op de geschiedenis van de (sociaal-culturele) antropologie (hoofdstuk 1). De eerste gaat ervan uit dat de antropologie ‘een jonge wetenschap’ is die pas rond 1860 ‘wetenschappelijk’ werd met het werk van Tylor, Bastian, Morgan en enkele anderen. De tweede visie stelt dat de antropologie een ‘oude wetenschap’ is die al in de Klassieke Oudheid werd beoefend door Herodotus, Tacitus en Strabo, in de Middeleeuwen door reizigers als Carpini, Rubruck en Marco Polo en tijdens de grote ontdekkingsreizen van Columbus tot en met James Cook, waarna zij vervolgens in de negentiende eeuw werd geïnstitutionaliseerd. Van groot belang hierbij is welk soort antropologie en

welk object men op het oog heeft. Bij Tylor, Bastian en andere evolutionisten gaat het om sociale of culturele antropologie (namen die overigens pas in de twintigste eeuw werden ingevoerd); bij Herodotus en andere klassieke auteurs om etnografie. Meestal worden dergelijke specificaties buiten beschouwing gelaten en heeft met het over 'de' antropologie.

Een belangrijke stellingname van dit onderzoek is dat het voor historische doeleinden belangrijk is om wel aandacht aan de diverse soorten antropologie te besteden. Uitgangspunt daarbij is de vraag, hoe wetenschappers deze vakken in een bepaalde periode definieerden en hoe zij hun eigen positie daarbinnen bepaalden. Het gaat er niet om vroegere ontwikkelingen en debatten naar huidige maatstaven te beoordelen (*presentisme*), maar om die ontwikkelingen vanuit de toenmalige ideeën en standaarden te analyseren (*historicisme*).

Deze laatste methode is vruchtbaar omdat er meerdere opvattingen van antropologie bestaan. Gaat men uit van fysische of biologische antropologie, dan kan men in de achttiende eeuw beginnen met het werk van Linnaeus, Buffon, Camper, Blumenbach en anderen, vnl. medici en beoefenaren van natuurlijke historie (biologen); deze tak van wetenschap werd in de negentiende eeuw met *Anthropologie* (menskunde) gelijkgesteld. Is men geïnteresseerd in filosofische antropologie, dan kan men aansluiten bij het werk van filosofen als Immanuel Kant en Johann Gottfried Herder. Zoekt men naar de wortels van de sociale of culturele antropologie, dan komt men uit bij de *Völkerkunde* die vanaf 1771 door historici vooral in Göttingen werd ontwikkeld. Daarnaast bestond er nog een *Volkskunde*, die eveneens in die periode op gang kwam, maar niet, of niet principieel, van *Völkerkunde* werd onderscheiden.

Gewoonlijk wordt in dit rijtje de etnografie niet als zelfstandige discipline genoemd, omdat men er vaak van uitgaat dat etnografie zo oud is als de mensheid zelf. Tegen deze opvatting wordt in deze studie stelling genomen omdat het beschrijven van volken een aparte wetenschappelijke bezigheid was, die zeker niet door iedere onderzoeker werd bedreven en die op een welbepaald moment in de wereldgeschiedenis tot stand kwam, namelijk tijdens het Russische imperialisme en Verlichte absolutisme van de eerste helft van de achttiende eeuw.

Bij de voorbereiding van de wetenschappelijke exploratie van het Russische Rijk speelde de filosoof Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) een belangrijke rol (hoofdstuk 2). Leibniz was een *Universalgelehrter* met ruime belangstelling, vooral voor wiskunde en filosofie, maar ook voor wat hij in 1711 *historia etymologica* noemde, een combinatie van geschiedenis en taalkunde die tegenwoordig historische linguïstiek wordt genoemd. Leibniz was zeer geïnteresseerd in het opkomende Russische Rijk en correspondeerde met Tsaar Peter de Grote (1672-1725) en diens adviseurs. Leibniz heeft de Tsaar tijdens diens reizen naar West- en Centraal-Europa diverse malen ontmoet: in Torgau (Saksen) in oktober 1711, in Karlsbad (Bohemen) in november 1712, en in Bad Pyrmont en Herrenhausen (Hannover) in mei-juli 1716. Hij stuurde de Tsaar tussen 1708 en 1716 negen memoranda (*Denkschriften*), waarin allerlei onderwerpen, ook politieke, werden aangeroerd. Maar wat Leibniz het meest interesseerde was de bevordering van wetenschap en kunst in het Russische Rijk. De vier belangrijkste kwesties die hij aan de

orde stelde waren: (1) onderzoek naar een mogelijke landverbinding tussen Azië en Amerika, (2) de oprichting van een Academie van Wetenschappen of *Gelehrten-Collegium*, (3) het inrichten van meetstations om de afwijking van de magneetnaald in de noordelijke delen van Rusland te bepalen, en (4) het verzamelen van taalmateriaal in Rusland (Guerrier 1873 I: 190-196). Op dit laatste gebied heeft Leibniz waarschijnlijk de meeste invloed uitgeoefend. Vooral zijn idee dat bij de studie van volken in de vroege geschiedenis alleen het vergelijkend onderzoek van hun talen antwoord kan geven op vragen naar oorsprong, herkomst en verwantschap van deze volken werd door bijna alle Duitstalige onderzoekers van Siberië en andere delen van het Russische Rijk toegepast.

Na de verovering van Siberië (vanaf 1581) rees in het einde van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw bij de Russische autoriteiten de wens om te komen tot een inventarisatie van alle in het Russische Rijk verenigde volken, evenals van de drie rijken der natuur: planten, dieren en mineralen (hoofdstuk 3). Daarbij gingen economische exploitatie en wetenschappelijke exploratie van nieuwe gebieden, zoals Siberië, hand in hand. Al in 1699-1701 stelde Remezov op verzoek van de *Sibirski Prikaz* in Moskou een 'schetsboek van Siberië' samen, waarin hij alle beschikbare informatie over Siberië weergaf, lijsten opnam van afstanden tussen rivieren en nederzettingen, de woonplaatsen der volken aangaf, en noteerde of deze een nomadisch of sedentair bestaan leidden. Volgens Tokarev (1951-52: 22) gingen deze kaarten vergezeld van een '*Beschreibung der Völker Sibiriens*,' die alleen in fragmentarische vorm bewaard is gebleven. Waarschijnlijk heeft Müller toegang tot dit soort materiaal gehad.

Vanaf 1710 bereidde de Schotse arts Robert Areskine, archiater (lijfarts) van Peter de Grote, onderzoeksreizen voor die werden ondernomen in alle windrichtingen van het enorme Russische Rijk. Nadat hij in 1714 hoofd van de Medische Kanselarij geworden was, kon Areskine deze plannen – met instemming van Peter de Grote – verwezenlijken. Hij stuurde jonge geleerden op expeditie, zoals A. Bekovitsj-Tsjerkasski naar het gebied rond de Kaspische Zee, G. Schober naar Kazan, Astrakhan en Perzië, D.G. Messerschmidt naar Siberië en J.C. Buxbaum naar Klein-Azië. En hij gaf Lorenz Lange en Gausin, die in 1715 op een diplomatieke missie naar China gingen, opdracht om 'alle curiositeiten te verzamelen zowel betreffende de historie der natuur als betreffende de Oudheid' (Driessen-van het Reve 2006: 71-72).

In dit kader werd de in Halle gepromoveerde arts Daniel Gottlieb Messerschmidt (1685- 1735) aangenomen om een onderzoeks- en verzamelreis naar Siberië te ondernemen. Hij tekende in 1718 een contract om onderzoek in te stellen naar: (1) de geografie van het gebied, (2) de natuurlijke geschiedenis, (3) de artsenij, met inbegrip van medicinale planten, (4) de volken en hun talen, (5) de gedenkstenen en oudheden, en (6) om alles dat 'merkwaardig' is te verzamelen. Het is opmerkelijk dat Messerschmidt ook werd opgedragen om de volken en hun talen te onderzoeken – niet iets dat men van iedere medicus-bioloog kon verwachten. Hij kweet zich op een consciëntieuze manier van zijn taak en verzamelde tijdens zijn expeditie zoveel materiaal dat het (volgens Müller) 'alle verwachtingen overtrof hoezeer de Keizerlijke *Kunstkammer* met binnenlandse naturalieën en zeldzaamheden door de vlijt van de Heer Mes-

serschmid[t] was vermeerderd.' Messerschmidts verzamelingen belandden in de *Kunstkamera*, die in 1714 in St. Petersburg was opgericht. Het doel van deze grootschalige *Kunst- und Naturaliensammlung* was om voorbeelden van voortbrengselen van de natuur (*naturalia*) en van menselijke vaardigheden (*artificialia*) uit de hele wereld onder handbereik te hebben en zo het empirisch wetenschappelijk onderzoek in Rusland een fundament te geven. Toen ruim een eeuw later de encyclopedische verzamelingen verspreid werden over nieuw gespecialiseerde musea, kreeg het gebouw van de *Kunstkamera* de etnografica toegewezen en werd het Etnografisch Museum (1836). Dit museum kan met recht het oudste etnografisch museum ter wereld worden genoemd. Messerschmidts geschriften werden pas later (deels) uitgegeven, maar zijn verzamelingen en manuscripten waren zo rijk dat zij als basis dienden voor het werk van volgende generaties onderzoekers in Rusland. In 1724, halverwege zijn acht jaar durende reis, verdeelde Messerschmidt zijn aantekeningen in zeven groepen: geografie, filologie, antiquiteiten, mineralogie, botanie, zoölogie en medicijnen. Hij had toen kennelijk nog niet de beschikking over een aparte categorie 'volkenkunde.'

Gerhard Friedrich Müller (1705-1783) was de eerste geleerde die onderscheid maakte tussen geschiedenis, geografie en volkenkunde van Siberië (hoofdstuk 4). Na zeven jaar intensief onderzoek in Siberië stelde Müller een programma op voor onderzoek van alle in Siberië wonende volken. Dat vatte hij samen met de term *Völker-Beschreibung* (1740). De Siberische volken moesten (a) systematisch en empirisch beschreven worden en (b) vergeleken worden met andere volken in andere delen van de wereld. Müllers etnologische programma was holistisch, systematisch, empirisch en vergelijkend van opzet. In een later geschreven voorwoord tot zijn *Beschreibung der sibirischen Völker* stelde hij dat zijn voorbeeld het vergelijkende werk van Lafitau (1724) was, de Franse jezuïet die na een vijf jaar durend verblijf onder de Indianen van Noord-Amerika een gedetailleerde vergelijking maakte tussen de zeden en gewoonten der Indianen, en die in de Klassieke Oudheid.

De etnografie, een alles omvattende beschrijving van volken, ontstond in het werk van Duitstalige geleerden die in opdracht van de Russische Academie van Wetenschappen het expanderende Russische Rijk onderzochten. De historicus Gerhard Friedrich Müller speelde daarbij een hoofdrol omdat hij een programma voor het doen van etnografisch onderzoek ontwierp, dat deels zelf uitvoerde, daar twee teksten over schreef, en de principes ervan aan andere onderzoekers uitdroeg door het schrijven van omvangrijke instructies. De belangrijkste instructie is die aan de historicus Johann Eberhard Fischer, waarin Müller 923 punten formuleerde die bij een beschrijving van Siberische volken in beschouwing genomen zouden moeten worden (1740). Aan het eind daarvan vatte hij zijn betoog samen met de wens dat bij zo'n *Völker-Beschreibung* ook rekening zou moeten worden gehouden met de vergelijking met andere volken op aarde, in het bijzonder die in Amerika en andere delen van Azië.

Ook Müller kwam met zijn *Völker-Beschreibung* tegemoet aan de Russische wens om de volkeren in het Russische Rijk te inventariseren. Toen hij in 1732 voorstelde om tijdens Bering's tweede expeditie een 'historia gentium' te schrijven, reageerde hij daarmee vermoedelijk op een

opdracht van de Russische Senaat aan de Academie van Wetenschappen eerder dat jaar om tijdens deze reis ‘een beschrijving’ te maken ‘van de daar levende volken en hun zeden evenals van de vruchten der aarde.’ Achter deze opdracht zat waarschijnlijk Ivan Kirilov, eerste secretaris van de Senaat, die zeer actief was op wetenschappelijk gebied. Als geograaf produceerde Kirilov in 1727 een uitgebreide beschrijving van de provincies van het Russische Rijk, waarin hij de natuurlijke hulpbronnen, bevolking, handel en nijverheid, godsdienst en geschiedenis behandelde (Hoffmann 1988: 170). Müller zag de geschiedenis, geografie en etnografie van Siberië echter als drie aparte vakken. Hij voerde het door hem opgestelde programma deels zelf uit, wat resulteerde in twee manuscripten over de volkenkunde van Siberië; het eerste geordend naar volken, het tweede naar onderwerp.

Hoewel Müller weinig van zijn volkenkundige geschriften drukklaar heeft gemaakt, omdat hij ervan uitging dat daarvoor in het Rusland van zijn tijd geen belangstelling bestond, speelden zijn volkenkundige opvattingen een grote rol in Rusland en Duitsland. Tijdens de tweede Kamtsjatka-expeditie (1733-1743) droeg Müller zijn programma over aan zijn medereizigers Gmelin, Fischer, Steller en Krasjeninnikov. Daarna, tijdens de Academische Expedities (1768-1774), instrueerde hij via Pallas onderzoekers als Lepechin, Falck, Georgi en Göltenstädt, die hem hun resultaten stuurden. Ook deze onderzoekers voldeden aan de Russische wens om te komen tot een inventarisatie van volken in het Russische Rijk. In dit geval werden de beschrijvingen wel gepubliceerd. Dit verklaart waarom er zoveel vroege beschrijvingen van volken in Rusland bestaan. Een open vraag is wat de Russische opdrachtgevers met deze beschrijvingen hebben gedaan. Zo is bekend dat de hervorming van het bestuursrecht van Siberië door Michail Speranski (1822) gebaseerd was op de *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs* van Georgi (1776-80, 4 dln.), die op haar beurt was gebaseerd op het volkenkundige werk van Müller in de jaren 1730 en 1740.

Als men de perspectieven op het Russische Rijk vergelijkt met die op het Ottomaanse Rijk ten tijde van de Deens-Duitse Arabië-expeditie van 1761-1767 (hoofdstuk 5), zoals die door Carsten Niebuhr (1733-1815) werd volbracht, vallen een aantal dingen op. Zo blijkt Niebuhr in vergelijking met Müller en andere Duitstalige onderzoekers in het Russische Rijk veel minder nadruk te leggen op de ‘volken’ in het Ottomaanse Rijk. Hij sprak in 1772 over ‘*die Arabische Nation*’ en bedoelde daarmee de Arabieren van de Hedjaz, Jemen, Syrië, enz. Dat is een politieke opvatting van het begrip volk, vergelijkbaar met de visie dat de Verenigde Staten van Amerika ‘a nation’ vormen. Tevens hanteerde Niebuhr een geografische opvatting van volk. Hij onderscheidde Arabië van India, Perzië en Syrië (Niebuhr 1772: 5) en maakte binnen Arabië onderscheid tussen grote provincies als Jemen, Hadramaut, Oman, Nejd en Hedjaz, en kleinere ‘landschappen’ daaromheen (1772: 1). Niebuhr had een geografische en een politieke visie op volken – niet een linguïstische, zoals die in Rusland en speciaal in Siberië werd ontwikkeld. Niebuhr was geen historicus en niet in dienst van een koloniale, imperialistische mogendheid. Hij heeft geen historisch-vergelijkend programma ontwikkeld voor de beschrijving der volken in het Midden-Oosten. In plaats daarvan rapporteerde hij nauwkeurig wat hij en zijn medereizigers waargenomen hadden. Met deze waarnemingen, en met zijn gedetailleerde

kaarten, verwierf hij aanzien in de wereld der ontdekkingsreizigers, maar zijn etnografie was beperkt van opzet. Niebuhr was eerder cartograaf dan etnograaf.

Onderzoeksreizigers als Niebuhr, Gmelin, Steller en Pallas waren natuurwetenschappers die op beperkte schaal ook aandacht besteedden aan volkenkundige onderwerpen. Linnaeus deed dat tijdens zijn onderzoeksreizen eveneens. Hij heeft zijn ideeën ook uitgedragen en stuurde tussen 1745 en 1796 zeventien jonge onderzoekers (zijn ‘apostelen’) op onderzoek in alle delen van de wereld om de natuur met inbegrip van de volken en hun ‘oeconomie’ te beschrijven. Het beschrijven van de zeden en gewoonten van volken is een oude traditie, die al bij de historicus Herodotus en de geograaf Strabo voorkomt. Maar Müller heeft als eerste een volkenkundig programma ontwikkeld. Als historicus in Rusland kwam hij als eerste op de gedachte om een systematische beschrijving van alle volken te ontwikkelen, met als wetenschappelijk doel de onderlinge vergelijking van de volken.

Gedurende de tweede helft van de achttiende eeuw werd Müllers idee van een systematische, omvattende etnografie ook in (het toenmalige) Duitsland verder ontwikkeld. In Göttingen (Hannover) werd dit idee door August Ludwig Schlözer (1735-1809) uitgebouwd tot een algemene volkenkunde (hoofdstuk 6). Via Schlözer oefende Müller invloed uit op het etnologische discours, een manier van denken en communiceren in termen van volken, in Duitsland. Vermoedelijk bracht Schlözer Müllers idee van een *Völker-Beschreibung* vanuit St. Petersburg naar Duitsland en maakte daarvan rond 1770 *Völkerkunde*. Schlözer had in 1761-1762 zes maanden bij Müller in huis gewoond en ging zich in toenemende mate met de geschiedenis, geografie en linguïstiek van Rusland bezighouden. Schlözer was de eerste Duitse geleerde die het begrip *Völkerkunde* gebruikte, in zijn monografie *Allgemeine Nordische Geschichte* (Halle 1771). Daarin voerde hij ook de termen *Ethnographie*, *ethnographisch* en *Ethnograph* op. Ook in zijn theoretische werk, de *Vorstellung seiner Universalhistorie* (Göttingen 1772, 1775), gebruikte Schlözer deze begrippen. Hij ontwierp een ‘ethnographische Methode’ van de geschiedschrijving, die als één der vier methoden, het historisch materiaal ordende naar de volken (de andere methoden waren chronografisch, technografisch en geografisch; Schlözer 1772: 96-99; 1775: 292-294).

Schlözer was niet de eerste die het begrip *Ethnographie* gebruikte maar hij deed dat wel vaker dan een van zijn tijdgenoten. Het woord *ethnographia* komt voor zover bekend het eerst in 1767 voor in een Latijnse tekst van de historicus Johann Friedrich Schöpperlin, verbonden aan het Gymnasium in Nördlingen (Schwaben). Zijn korte tekst behandelt de geschiedenis van het oude Schwaben. Schöpperlin stelt voor om die te beginnen met *ethnographia* in plaats van met *geographia*, naar we mogen aannemen omdat in die periode de bewoners nog geen vaste verblijfplaats hadden; in dat geval kon de geografie geen uitkomst bieden. Schlözer en Schöpperlin hebben elkaar waarschijnlijk goed gekend, want Schöpperlins oudere collega, Albrecht Friedrich Thilo, was verwant aan Schlözer. Alledrie werkten zij aan hetzelfde soort onderzoek, de antieke en middeleeuwse geschiedenis van etnisch-gecompliceerde gebieden.

In die tijd bestond Duitsland nog niet als natiestaat. Het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie

(1687-1766) was een lappendeken van volken, stammen, territoria en staten. Het is goed mogelijk dat deze etnische, territoriale en politieke complexiteit zowel Müller, als Schlözer en Schöpferlin voor ogen stond bij hun volkenkundige studies van Europa en Azië. In historisch perspectief waren vooral de volksverhuizingen uiterst boeiend. De methode van Leibniz om daarbinnen met behulp van de taalkunde orde te scheppen, ter aanvulling op de methode van de historici om oude kronieken aan de hand van deze vraagstelling te bestuderen, werd door Schlözer zeer geprezen. In zijn *Allgemeine Nordische Geschichte* sprak hij over 'Leibnizens Methode in der Ethnographie' en schreef hij: 'In het hele onderzoek van de geschiedenis ken ik ... geen zwaarder werk dan het onderzoeken van de talen in relatie tot de volkenkunde' (*Sprachenuntersuchungen in Rücksicht auf die Völkerkunde*, Schlözer 1771: 288 n. U). In een autobiografisch fragment keerde hij terug tot de basisregel van Leibniz om de 'origines populorum nach ihren Sprachen aufzusuchen' (Schlözer 1802: 187). Schlözers oudere collega, de historicus Johann Christoph Gatterer (1727-1799), merkte over deze kwestie op: 'De historicus, geleid door de taalfilosofie, trekt via de verwantschap der talen conclusies aangaande de verwantschap der volkeren' (Gatterer 1771: 105). De etnolinguïstische methode van Leibniz gaf de Duitse historici een belangrijk hulpmiddel in handen om onderscheid te kunnen maken tussen vroegere en eigentijdse volken. Leibniz en Schlözer betoogden dat een overeenkomst in zeden onvoldoende bewijs is voor historische verwantschap tussen volken. Daarmee konden zij stelling nemen tegen etymologische en zedenkundige afleidingen van zeventiende eeuwse historici als Hornius, de Laet en Witsen, die zij speculatief vonden.

De *Ethnographie* van Schlözer was vooral door de taalkunde bepaald. Schlözer benadrukte dat er drie opvattingen bestaan van het begrip volk: (1) een geografische, (2) een genetische (of historische), en (3) een politieke (of statistische) opvatting. In het eerste geval behoren volken tot een klasse, in het tweede geval tot een stam, in het derde tot een staat (Schlözer 1771: 118, 144, 210 n. A, 271 n. K; 1772: 101-104; 1775: 295-298). In zijn eigen werk maakte hij systematisch onderscheid tussen deze opvattingen en koos afwisselend voor de historisch-genetische of de politieke-statistische benadering. Het lijkt erop dat de nieuwe opvatting van volk, als zijnde gekenmerkt door taal, een oorspronkelijke Duitse vinding was, die door geleerden uit andere landen werd overgenomen. In Rusland leidde dit tot een overzichtelijker indeling van de volken. Juist deze visie ontbrak bij Niebuhr. Deze nieuwe, linguïstisch-gefundeerde manier van etnologie bedrijven gaf de Duitstalige geleerden een voorsprong op het gebied van de geschiedschrijving en de historisch-vergelijkende taalkunde, zoals blijkt uit het vroeg-negentiende eeuwse werk van J.S. Vater, F. Bopp en L. von Ranke.

De voordelen van de historisch-linguïstische methode werden ook onderkend door Adam Franz Kollár (1718-1783), de historicus in Wenen die het woord *ethnologia* invoerde en in 1783 als eerste een definitie gaf: 'Ethnologia ... is de kennis van volken en naties, of die studie van de geleerden waarin zij de oorsprongen, talen, zeden en instellingen, en tenslotte het vaderland en de oude nederzettingen van verschillende volken onderzoeken, met het doel een beter oordeel te kunnen vellen over de volken en naties in hun eigen tijd' (Kollár 1783, I: 80). Met deze definitie bleef Kollár dicht bij de betekenis die

Schlözer aan *Ethnographie* toekende. Beide geleerden kenden elkaars werk en Kollár probeerde in zijn werk over de geschiedenis, geografie en etnografie van de beide Pannonia's dat van Schlözer toe te passen. Maar Kollár gaf een ruimere betekenis aan de volkenkunde omdat hij het woord volk met twee begrippen weergaf, namelijk *gens* (volk, volksstam) en *populus* (hier vertaald als natie). Het lijkt er sterk op dat hij daarmee de etnische complexiteit en diversiteit wilde benadrukken. Dat hij als doel van de etnologie formuleerde om 'de volken en naties in hun eigen tijd' beter te kunnen beoordelen wijst erop dat Kollár zich bewust was van de etnische complexiteit in het Oostenrijkse en Hongaarse Rijk (sinds 1867 de Oostenrijks-Hongaarse Dubbelmonarchie). Deze *Völkervielfalt* is een belangrijke inspiratiebron geweest bij de vorming der *Völkerkunde*.

De factoren die daarbij een rol speelden zijn afhankelijk van de periode en context. Tijdens de eerste periode, bij de totstandkoming van de *Völker-Beschreibung* (ca. 1740), werd de context bepaald door het Russische imperialisme en de kolonisatie van Siberië, de Vroege Verlichting (*Frühaufklärung*), uitgaande van de universiteiten van Halle, Leipzig en Jena met de nadruk op empirisme en rationaliteit, en het absolutisme en mercantilisme van de Russische Tsaar Peter de Grote. Doorslaggevend waren de Russische wens om over een inventaris van de volken in hun expanderende rijk te kunnen beschikken, en de wetenschappelijke eis van Müller om deze zó systematisch-omvattend en empirisch-kritisch op te zetten dat de beschrijvingen van nut konden zijn bij een internationale vergelijking met andere volken. Tijdens de tweede periode, bij de ontwikkeling van de *Völkerkunde* (ca. 1770), leidde het universalisme van de Late Verlichting (*Spätaufklärung*), vooral in de Universiteit van Göttingen, tot de wens van historici om binnen een omvattende wereldgeschiedenis aandacht te besteden aan alle volken, in alle tijdvakken en alle werelddelen. In beide gevallen speelde de etnische diversiteit (*Völkervielfalt*) en de grote Duitse interesse in dit onderwerp, gezien de historische ontwikkeling van het Heilige Roomse Rijk, een rol. De historisch-taalkundige methode van Leibniz bood een middel om onderscheid tussen deze volken te maken en hun onderlinge relaties (oorsprong en verwantschap der volken) te reconstrueren. Het is veelzeggend dat historici als eersten de *ethnos*-begrippen gebruikten.

In ieder geval één van deze historici was zich bewust van de parallelle ontwikkelingen op het gebied van de *Anthropologie*. Schlözers oudere collega Johann Christoph Gatterer introduceerde de begrippen *Völkerkunde* en *Ethnographie* in de aardrijkskunde. Dat deed hij in zijn *Abriß der Geographie* (Göttingen 1775), waarin hij beide begrippen als equivalenten van elkaar opvoerde. Maar hij combineerde ze met *Menschenkunde* of *Anthropographia*. Hij sprak over '*Menschen- und Völkerkunde* (*Anthropographia und Ethnographia*)' en gaf deze een plaats in zijn classificatie van geografische wetenschappen, namelijk als vierde categorie, na de *Gränzkunde*, *Länderkunde* en *Staatenkunde* (Gatterer 1775: 4-5). Dat Gatterer deze wetenschappen in de aardrijkskunde invoerde is opmerkelijk, omdat Schlözer ze als deel van de geschiedenis zag. Dat heeft vermoedelijk met het feit te maken, dat Gatterer van mening was dat volken zonder geschreven geschiedenis (*wilde Völker*) niet in de geschiedschrijving behandeld konden worden (1773). Maar omdat hij de aardrijkskunde als een

hulpwetenschap van de geschiedenis zag, zouden de resultaten daarvan ook aan de geschiedenis ten goede komen. Uit de inhoudsopgave die Gatterer van de *Menschen- und Völkerkunde* gaf, blijkt dat de menskunde gericht was op ‘het menselijk lichaam, naar gestalte en kleur’ (1775: xviii).

De Göttingse arts/anatoom Johann Friedrich Blumenbach, die beschouwd wordt als de grondlegger van de fysische (of biologische) antropologie, legde eveneens verband tussen het antropologische en het etnologische discours. Hij maakte een classificatie van aanvankelijk vier, later vijf mensenrassen (variëteiten) maar hield zich als conservator van het Academisch Museum in Göttingen ook bezig met etnografische collecties. Die dateerden van de tweede wereldreis van James Cook (1772-75) en (via donaties van Georg Thomas von Asch) van de Billings-expeditie (1785-93). Blumenbach was de eerste die het begrip *Anthropologie* (al sinds 1501 in omloop) gebruikte als technische term voor de ‘natuurlijke geschiedenis van de mens’ (1795-98). Ook de filosoof Immanuel Kant was geïnteresseerd in de fysische studie van de mens. Hij introduceerde het moderne rassenbegrip en werkte tot op hoge leeftijd aan zijn *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* (1798). Zijn leerling Johann Gottfried Herder, die het gebruik van de term *ethnographisch* bij Schlözer becritiseerde (1772), zette zich eveneens in voor een alles omvattende, holistische studie van de mens. John Zammito (2002) betoogt dat Kant en Herder aan de wieg stonden van de antropologie en dat de (filosofische) antropologie uit de filosofie ontstond, en wel rond 1770 in het werk van Kant en Herder.

Anthropologie was dus iets heel anders dan *Ethnologie*. Dat toont ook het werk van de jurist Theophil Friedrich Ehrmann aan. Hij maakte onderscheid tussen *Anthropologie* (‘naar Blumenbach’) en *Ethnologie*. Ehrmann (1808) was de eerste auteur die een helder onderscheid maakte tussen etnologie (*allgemeine Völkerkunde*) en etnografie (*besondere Völkerkunde*). Een dergelijk onderscheid was in de geografie al geïntroduceerd door Varenius (1650). Met het onderscheid tussen *allgemeine* en *besondere Völkerkunde* stelde Ehrmann dat de volkenkunde bestond uit een algemene (theoretische of vergelijkende) tak, de *Ethnologie*, en een bijzondere (beschrijvende of regionale) tak, de *Ethnographie*.

In de Epiloog wordt uiteengezet hoe deze volkenkundige ideeën door geleerden in Frankrijk, Rusland, Nederland, de Verenigde Staten en Groot Brittannië werden overgenomen. In buurlanden waar men Duits kende, verliep deze overname verrassend snel. In 1802 duikt ‘ethnology’ op in de Verenigde Staten, eveneens in de context van een expeditie (de Lewis en Clark-expeditie). Vanaf 1823 en 1834 treden de begrippen ‘etnografie’ en ‘etnologie’ op in Franse en Engelse bronnen. De antropoloog E.B. Tylor zag zijn boeken van 1865 en 1871 als bijdragen tot de etnografie en etnologie, en baseerde zich vooral op Duitstalige geleerden.

Deze gegevens zijn van belang in het kader van een debat over oorsprong en object van de antropologie dat al sinds de oprichting van etnologische en antropologische verenigingen in de negentiende eeuw wordt gevoerd. Daarover bestaan meerdere opvattingen. Dit onderzoek maakt duidelijk dat (fysische en filosofische) antropologie en etnologie gedurende de achttiende eeuw naast elkaar tot ontwikkeling zijn gekomen, voor verschillende objecten, parallel aan elkaar. Pas vanaf ca. 1840 vond er een onderschikking plaats, waarbij het ene object (ras) hoger werd geplaatst dan het

andere (volk). Daarmee kreeg de antropologie een meer algemene en dus hogere status dan de etnologie. In 1864-1871 vond in Londen en in 1869-1879 in Washington een naamsverandering van etnologie in antropologie plaats. Dit leidde tot een hiërarchische opvatting van antropologie. Deze visie kreeg vanaf 1879 zijn beslag in de Amerikaanse *four-field approach*, waarbij antropologie werd gezien als een verzamelbegrip voor vier disciplines, namelijk fysische (of biologische) antropologie, archeologie, linguïstiek en etnologie (of culturele antropologie). Deze benadering heeft grote waarde voor de situatie in Amerika, maar doet geen recht aan de historische (parallele) ontwikkeling van deze disciplines en is daarom voor historiografische doeleinden ongeschikt.

In dit boek heb ik geprobeerd recht te doen aan de rijkdom en complexiteit van het historische materiaal. De conclusie van het onderzoek is dat de sociaal-culturele antropologie veel ouder is dan vaak is aangenomen maar ook dat zij in een andere vorm tot stand kwam dan werd gedacht. Bij het ontstaan van de sociaal-culturele antropologie gaat het niet om antropologie maar om volkenkunde (*Ethnographie* en *Ethnologie*). Dat was een empirische (beschrijvende) vorm van antropologie, in tegenstelling tot een biologische (fysische) of filosofische (bespiegelende) vorm van antropologie. Veel is nog onduidelijk. We hebben maar weinig gegevens over de introductie van de etnologische manier van denken in andere landen van Europa en de periode 1747-1767 is nog te weinig belicht. Wetenschapsgeschiedenis is, zoals Foucault in 1969 al schreef, vaak een archeologie van het denken. Maar het is duidelijk dat tijdens de achttiende eeuw een etnologisch discours bestond naast een zich ontwikkelend antropologisch en een zich ontwikkelend sociologisch discours – deels in contrast en deels in dialoog daarmee. Het bestaan van zo'n discours werd al door Duchet (1971) gepostuleerd, maar nimmer beschreven. Deze manier van denken en communiceren werd tijdens de achttiende eeuw door Duitstalige onderzoekers in het Russische, Duitse en Oostenrijkse Rijk gesystematiseerd en vervolgens overgenomen door geleerden in andere landen van Europa en de Verenigde Staten.

Dit etnologisch discours kwam voort uit de geschiedschrijving, onder invloed van de historische linguïstiek, en als complement van de (fysische en sociale) geografie, de sociale filosofie en de (fysische en filosofische) antropologie. Het leidde tot een nieuwe wetenschap die in het Duits werd aangeduid met *Völker-Beschreibung* (1740) en *Völkerkunde* (1771); in het Neogrieks met *ethnographia* (1767-75) en *ethnologia* (1781-83). Deze etnologische manier van denken werkte door in de latere antropologie, zowel in de fysische en filosofische antropologie van de negentiende eeuw, als in de sociaal-culturele antropologie van de twintigste eeuw.